

20. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI ASKERÎ MEKTEPLERİ

UĞUR ÜNAL*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinde en gözde ve etkili okulları durumunda olan askerî mektepler, bu özelliğini 20. yüzyıl başlarında da sürdürmüştür. Bu tarihlerde askerî mekteplerin en başta gelenleri İstanbul'da yer almaktaydı. Bununla birlikte vilayetlerde Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılayan askerî idâdî ve rüşdiyeler de bulunmaktaydı.

20. yüzyıl başlarında İstanbul'da açılan askerî mekteplerden ilki idâdî şubesi de bulunan Mekteb-i Harbiye idi. İkinci olarak yine idâdî şubesi bulunan Mekteb-i Tıbbiye gelmekteydi. Bu iki mektebin açılması ile önemi azalmasına rağmen topçu mektebi durumunda olan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn da eğitime devam etmekteydi. Ayrıca İstanbul'da bu mekteplerin idâdî kısımlarına hazırlık görevi gören askerî rüşdiyeler vardı. Osmanlı son dönemlerine gelindiğinde denizci neferleri yetiştiren Bahriye Mektebi ve Bahriye Makine Uygulama Mektebi de yine İstanbul'da bulunmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde İstanbul ve vilayetlerdeki askerî mekteplerin genel sorumlusu olan kişi Genel Askerî Mektepler Nazırı idi. 1898–1903 yılları arasında askerî mekteplerin üst düzey idarecileri şu isimlerden oluşmaktaydı¹:

Genel Askerî Mektepler Nazırı:	Müşir Zeki Paşa,
Genel Askerî Mektepler Müfettişi:	Ferik İsmail Paşa,
Genel Askerî Mektepler İkinci Nazırı:	Ferik Ali Rıza Paşa,
Askerî Eğitim Meclisi Başkanı:	Ferik Servet Paşa.

* Gazi Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi.

¹ *Salnâme-i Maârif* (Bundan sonra *S. M.* şeklinde kısaltılacaktır.) 1316, s. 704; *S. M.* 1317, s. 794; *S. M.* 1318, s. 866; *S. M.* 1319, s. 210; *S. M.* 1321, s. 207.

1. Kara Askerî Mektepleri

1. 1. İstanbul Askerî Mektepleri

20. yüzyıl başlarında Osmanlı askerî mekteplerinin en önemlilerinden olan Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Harbiye İdadisi, Mekteb-i Tıbbiye ve idâdîsi ile Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn ve idâdîsi İstanbul'da bulunmaktaydı. İstanbul'da ayrıca Baytar, Eyüp, Soğuk Çeşme, Beşiktaş, Fatih, Koca Mustafa Paşa ve Toptaşı adlarıyla 7 adet askerî rüşdiye de eğitime devam etmekteydi.

1. 1. 1. Mekteb-i Harbiye

Askerî mekteplerin en gözdesi durumunda olan Mekteb-i Harbiye, Osmanlı subaylarının (zabitlerinin) yetiştirildiği mektep idi. II. Mahmud tarafından 1834 yılında açılan bu okul, ağırlıklı olarak Müslüman çocukların yer aldığı bir kurumdu. 1847'den 1873'e kadar 4 senelik, bu tarihten itibaren 3 senelik eğitimlerinin ardından Harbiye öğrencileri, yapılan imtihanla diplomalarını alırlar; ordudaki piyade ve süvari sınıflarına mülâzım-ı sânilik rütbesiyle atanırlardı². Mekteb-i Harbiye mezunlarının sınırlı bir kısmı Erkân-ı Harbiye unvanı alabilmek için tekrar bu okulda 2 seneliğine Erkân-ı Harbiye sınıfına ait dersleri tahsil ederdi³.

Kuruluşundan itibaren Beşiktaş Maçka Kışlası'nda yer alan Harbiye, 1843'te idâdîsi ile birlikte Çini Kışk'e; 1847'de ise uzun süredir getirilmesi düşünülen Pangaltı'daki binasına taşındı. Fakat bu binada 1854'te çıkan bir yangın sonucu Taşkılla'ya taşınmak zorunda kalan mektep, burada 1858'e kadar kaldı. 1858'de Gülhâne'deki Tıbbiye mektebi binasına taşınan okul, Aralık 1863'te tekrar Pangaltı'daki binasına taşınabildi ve 1915'e kadar faaliyetini burada sürdürdü⁴.

Mekteb-i Harbiye, ordunun subay ihtiyacını karşılamaktan başka birçok önemli kişinin yetiştirilmesinde de birinci derecede rol oynamış bir kurumdur. Nitekim şehzadeler için de çoğu zaman eğitim merkezi olmuş-

² Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 169-170. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra *B. O. A.* şeklinde kısaltılacaktır.) *B. O. A. İrade Askerî 1327/N-01; 1327/N-084; B. O. A. İrade Harbiye 1329/Ca-078; 1330/R-007; 1330/Ş-083.*

³ *Ceride-i Askeriyye* (Bundan sonra *C. A.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 56, 5 Ramazan 1281 (11 Şubat 1865), s. 2.

⁴ Tahsin Ünal, *Harp Okulu Tarihi*, s. 57. *Takvîm-i Vakâyi* (Bundan sonra *T. V.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 726, 3 Ramazan 1280 (11 Şubat 1864), s. 1.

tur. Örneğin Sultan Abdülaziz'in şehzadeleri, Nurettin ve Yusuf İzzettin bu okuldan mezun olarak askerî görevlerde bulunmuşlardır⁵.

İlk zamanlarında olduğu gibi 20. yüzyıl başlarında da Harbiye'nin mülkî ve diğer askerî mekteplere göre daha güçlü bir teşkilatı, nicelik ve nitelik bakımından güçlü hoca kadrosu bulunmaktaydı. Mekteb-i Harbiye içerisinde Erkân-ı Harbiye, Baytar, Piyade ve Süvari sınıfları ile özel sınıf yer almaktaydı. 1901 yılına gelindiğinde Harbiye'de 143 kişilik eğitici kadro ile 12 kişilik Yazı İşleri Kalemî, 4 kişilik Evrak Kalemî, 6 kişilik Muhâsebe Kalemî yer almaktaydı. Bu tarihlerde Askerî Mektepler Nazırı ve Tophâne Müşiri Mustafa Zeki Paşa Harbiye'de ders vermekteydi. Bunun yanı sıra birçok meşhur mülkî ve askerî hocaların da dersleri bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları aşağıda sunulmaktadır:

Piyâde Talimi Dersi: Rahmi Paşa, Nasır Paşa.
Süvari Talimi Dersi: Mustafa Hilmi Paşa, İsmail Hakkı Paşa
Topçuluk Dersi: Ahmed Muhtar Paşa
Askerî Terbiye Dersi: Emin Paşa
Askerî Telgraf ve Topografya Dersi: Şevki Bey
Fransızca: Mösyö Lobet, Mösyö Magos, Mösyö de Bova⁶.

Harbiye'deki eğitici ve idari kadro içerisinde en kalabalık hoca rütbe-leri kolağası, yüzbaşı ve mülâzım-ı evvellerden oluşturulmuştur. 1898-1903 yılları arasında Harbiye'deki eğitici ve idari kadro adedi ile bunların rütbe dağılımı aşağıda gösterilmektedir⁷:

Tablo1: 1898-1903 yılları Harbiye'deki kadro adedi ve ve rütbeleri

Rütbe	1898	1899	1900	1901	1903
Müşir	1	1	1	1	1
Ferik	4	4	4	4	7
Mirliva	4	4	7	7	5
Miralay	8	7	13	12	13
Kaim-makâm	14	15	11	11	11
Binbaşı	12	19	17	18	22
Kolağası	26	25	31	28	38

⁵ C. A., No: 4, 28 Şaban 1280 (6 Şubat 1864), s. 1; No: 5, 6 Ramazan 1280 (14 Şubat 1864), s. 1-2.

⁶ S. M. 1321, s. 207-214; B. O. A. *İhâde Taltifât* 1315/C-092; 1316/Ra-076; 1318/N-022; 1319/Ra-053; 1320/M-068. Mekteb-i Harbiye'de Erkân-ı Harbiye, Piyade, Süvari, Topçu, Baytar ve Tabip olmak üzere her sınıftan askerî rütbeli hoca bulunmaktaydı. S. M. 1321, s. 207-214.

⁷ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 704-710; S. M. 1317, s. 794-798; S. M. 1318, s. 866-872; S. M. 1319, s. 210-214; S. M. 1321, s. 207-213.

Alay Kâtibi	1	1	1	1	0
Alay İmamı	1	1	1	1	0
Tabur Kâtibi	1	0	0	0	0
Yüzbaşı	36	28	35	32	37
M. Evvel	29	10	23	22	23
M. Sani	1	7	1	1	0
Türk sivil hoca	3	2	2	2	2
Yabancı sivil hoca	4	4	3	3	6
Toplam	145	128	149	143	165

Harbiye öğrencilerinin neredeyse tamamına yakını piyade ve süvari sınıfı öğrencileri oluşturmuştur. 1902 yılında Harbiye öğrencilerinin yaklaşık 1/20'si Erkân-ı Harbiye sınıfında eğitime devam etmiştir. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Harbiye'deki öğrenci adedi aşağıda tablolaştırılmıştır⁸:

Tablo 2: 1898-1902 yılları Harbiye'deki öğrenci adedi

Harbiye Sınıfları	1898	1899	1900	1901	1902
Piyade ve Süvari Sınıfı	1882	1882	1882	1882	2289
Baytar Sınıfı	107	107	107	107	89
Erkân-ı Harp Sınıfı	56	56	56	56	126
Aşiret Sınıfı ve Özel Sınıf	-	-	-	-	34
Toplam	2045	2045	2045	2045	2538

Harbiye'de 1901–1903 yılları arasında şu dersler okutulmaktaydı:

Şimendifer, Süvari Talimi, Piyade Talimi, Topçuluk, Erkan-ı Harbiye Vazifeleri, İstihkâm, Hafif İstihkâm, Cesim İstihkâm, Kale Muharebeleri, Arazi Taksimi, Fenn-i Mimari, Topografya, Hıfzıssıhha, Cerrâhi Fenni, Baytârî Teşrihi, Hayvanlar İlmî, İlm'ül-ensâc (Dokübilim), Genel Hastalıklar, Dış Hastalıkları, İç Hastalıklar, Hikmet, Hendese, Kimya, Kitâbet, Tarama, Resim, Askerî Terbiye, Tabiye, Tabiye Tatbikâtı, Talim, Seferiye, Silah Atış Fenni, Silah Fenni, Harp Tarihi, Ordu Teşkilatı, Fransızca, Almanca, Rusça, Tabakat'ül-arz (Jeoloji), Fizyoloji, Sevkülceyş (Strateji) Coğrafyası, Askerî Coğrafya, Yabancı Eserler İncelemesi⁹.

Harbiye Mektebi'nin 1898 ve 1899'da 1280; 1900–1903 yıllarında ise 1.281 öğrencisi olan bir de idâdîsi bulunmaktadır. Bu idâdî mektebinde müdürlük görevini Piyade Mirlivası Mehmet Ziya Paşa yürütmekte olup 39 askerî hoca,

⁸ S. M. 1316, s. 710; S. M. 1317, s. 799; S. M. 1318, s. 873; S. M. 1319, s. 215; S. M. 1321, s. 215.

⁹ S. M. 1319, s. 210–214; S. M. 1321, s. 207–213; *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 71–75.

7 sivil hoca ve 15 subay bulunmakta idi. Harbiye Mektebi İdadisi'nde okutulan dersler şunlardı: Osmanlıca Kitabet, Fransızca, Osmanlı Tarihi, Genel Tarih, Coğrafya, Hendese, Riyaziye, Kozmografya, Makine, Resim, Jimnastik¹⁰.

1. 1. 2. Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şâhâne

Modernleşme döneminde Osmanlı Devleti'nde Batı tarzlı ilk tıbbî eğitim, askerî sahada ortaya çıkmıştır. Sultan II. Mahmud döneminde açılan ve 1839 yılından itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne adıyla hizmet vermeye başlayan Mekteb-i Tıbbiye, çoğunlukla askerî hizmetlerde bulunmakla birlikte, Mülki Tıbbiye açılana kadar kamu hizmetlerinde de bulunmuştur¹¹. Askerî Tıbbiye'de eğitim süresi başlangıçta 4 sene iken akabinde altı sene, 1855'te ise idâdisi ile birlikte 11 seneye çıkartılmıştır¹². Mezun olan Tıbbiye öğrencileri doktorluk unvanı almış ve sol kolağalık rütbesi ile ordu-lara atanmışlardır.

1900 yılına gelindiğinde Genel Askerî Mektepler İkinci Nazırı olan Ferik Ali Rıza Paşa, Askerî Tıbbiye'nin nazırlığı görevini de yürütmekteydi. Mektebin müdürü ise Erkân-ı Harbiye Mirlivâsı Mehmet Zeki Paşa idi¹³. 20. Yüzyıl başlarında Mekteb-i Tıbbiye'de görev alan rütbeliler şunlardır¹⁴:

Tablo 3: 20. yüzyıl başlarında Mekteb-i Tıbbiye'deki rütbeliler

Görevli	1898 ve 1899	1900 – 1903
Nazır	Mirliva Mehmet Avni Paşa	Ferik Rıza Paşa
İkinci Nazır - Ders Nazırı	Mirliva Mahmud Hakkı Paşa	Mirliva Mahmud Hakkı Paşa
Müdür	Miralay İhsan	Mirliva Mehmet Zeki Paşa

¹⁰ S. M. 1317, s. 819; S. M. 1318, s. 866-872; *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 87; B. O. A. *İnâde Taltifât 1318/Ca-048*. Habiye İdadisindeki 38 askerî hocanın 3'ü Mirliva, 1'i Miralay, 7'si Kâimmakâm, 6'sı Binbaşı, 4'ü Kolağası, 11'i Yüzbaşı, 4'ü Mülâzım-ı Evvel, 3'ü Mülâzım-ı Sâni idi. S. M. 1321, s. 228-230.

¹¹ T. V, No: 793, 7 Zilkade 1281 (3 Nisan 1865), s. 2; No: 799, 17 Zilhicce 1281 (12 Mayıs 1865), s. 2; *Tercümân-ı Ahvâl*, No: 107, 16 Cemâziyelevvel 1278 (20 Kasım 1861), s. 3.

¹² Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastaneler*, C. I, s. 59.

¹³ B. O. A. *İnâde Taltifât 1318/L-139; 1320/Ş-120*. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Askerî Tahrirât Kalemi, Mülki Tahrirât Kalemi, Askerî Muhâsebe Kalemi, Mülki Muhâsebe Kalemi, Evrak ve Sicil Şubesi ile Divân-ı Harb ve Tetkik-i Müllefât Komisyonu bulunmaktaydı. S. M. 1321, s. 215-217.

¹⁴ S. M. 1316, s. 710; S. M. 1317, s. 800; S. M. 1318, s. 873; S. M. 1319, s. 216; S. M. 1321, s. 215; *Devlet Salnâmesi* (Bundan sonra D. S. şeklinde kısaltılacaktır.) 1316, s. 212; D. S. 1317, s. 236; D. S. 1318, s. 254; D. S. 1319, s. 271; D. S. 1321, s. 300.

Askerî Tıbbiye’de 7–8 kişinin görevli olduğu bir Eczâne, 2 memurun çalıştığı bir Genel Muayenehane, 4–5 kişinin çalıştığı bir de Matbaa bulunmaktaydı¹⁵. Askerî Tıbbiye’deki eğitici personel adedi ve bunların rütbe dağılımı şu şekilde idi¹⁶:

Tablo 4: Askerî Tıbbiye’deki eğitici personel adedi ve rütbeleri

Rütbe	1898	1899	1900	1901	1903
Ferik	4	4	4	5	5
Mirliva	7	8	10	9	10
Miralay	7	9	8	9	9
Kaim-makâm	9	8	10	11	7
Binbaşı	9	10	6	4	6
Kolağası	10	8	9	9	11
Yüzbaşı	6	3	3	3	8
Türk sivil hoca	1	1	2	2	2
Yabancı sivil hoca	7	7	7	7	4
İç Zabit	15	15	17	17	18
Eczane Görevlisi	10	10	10	9	8
Toplam	85	83	86	85	88

Diğer askerî okullara kıyasla Askerî Tıbbiye’de daha fazla gayrimüslim öğrenci yer almıştır. 1865’te Tıbbiye’den mezun olarak doktor olan 16 öğrencinin 13’ü Müslüman, 3’ü gayrimüslim¹⁷; 1868’de mezun olan 31 öğrencinin 14’ü Müslüman, 17’si gayrimüslim¹⁸; 1870’te ise mezun olan 16 öğrencinin 8’i Müslüman, 8’i gayrimüslim idi¹⁹. Bu oran 20. yüzyıl başlarında giderek Müslüman öğrenci lehine dönmeye başlamıştır. 1900 ve 1901 yıllarında Tıbbiye’deki 695 öğrencinin 680’i Müslüman, 15’i gayrimüslimdir. 1902–1903 eğitim-öğretim yılında ise Askerî Tıbbiye’deki 714 öğrencinin 709’u Müslüman, 5’i gayrimüslim idi²⁰.

Askerî Tıbbiye’de öğrenime devam eden öğrenci adedi şu şekildedir²¹:

¹⁵ *D. S. 1317*, s. 236; *D. S. 1318*, s. 254; *D. S. 1319*, s. 271; *D. S. 1321*, s. 300.

¹⁶ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 711–714; *S. M. 1317*, s. 802–806; *S. M. 1318*, s. 875–879; *S. M. 1319*, s. 218–221; *S. M. 1321*, s. 217–219.

¹⁷ *T. V.*, No: 784, 25 Şaban 1281 (23 Ocak 1865), s. 2; 787, 18 Ramazan 1281 (14 Şubat 1865), s. 2; *C. A.*, No: 56, 15 Ramazan 1281 (11 Şubat 1865), s. 2.

¹⁸ *T. V.*, No: 924, 12 Şevval 1284 (6 Şubat 1868), s. 2.

¹⁹ *C. A.*, No: 312, 14 Şevval 1286 (16 Ocak 1870), s. 2.

²⁰ *S. M. 1319*, s. 221; *S. M. 1321*, s. 220–221.

²¹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 716; *S. M. 1317*, s. 806; *S. M. 1318*, s. 880; *S. M. 1319*, s. 221; *D. S. 1316*, s. 218; *D. S. 1317*, s. 240; *D. S. 1318*, s. 258. Devlet salnâmelerindeki bazı rakamlar ile Maârif Salnâmesindekiler uyumsuzluk göstermektedir: Örne-

Tablo 5: Askerî Tıbbiye'deki öğrenci adedi

Sınıf	1898	1899	1900	1901	1903
Müslüman Tabip	386	577	658	658	B.
Gayrimüslim Tabip	32	20			B.
Müslüman Eczacı	24	30	37	37	B.
Gayrimüslim Eczacı	0	0	0	0	B.
Toplam	442	627	695	695	714

'B.: Bilgi verilmemiştir.

20. yüzyıl başlarında Askerî Tıbbiye'deki öğrenci sayısı, ilk yıllara kıyasla, büyük bir artış göstermiştir. Nitekim 1874'te 327; 1875'te 302; 1876'da 270 öğrencisi olan Askerî Tıbbiye'nin öğrenci sayısı, 20. yüzyıl başlarında söz konusu yıllardakinin 2-3 katına çıkmıştır²²:

Askerî Tıbbiye'de 1898-1903 yılları arasında şu dersler okutulmaktaydı:

İç Hastalıkları, Dış Hastalıkları, Genel Hastalıklar, Çocuk Hastalıkları, Cilt Hastalıkları, Frengi Hastalıkları, Göz Hastalıkları, Sinir Hastalıkları, İç Klinikler, Dış Klinikler, İlm-i Teşrih (Otopsi), Hıfzıssıhha, Nebâtat İlmî, Hayvanlar İlmî, Eczacılık İlmî, Bakteriyoloji, Kulak İlmî, Cerrâhî Ameliyat, Jeoloji ve Maden İlmî, Ebelik Fenni, Fizyoloji, Dokübilim, Tıp Kanunu, Tıp Müfredatı, Poliklinik, Sıhhi Devalar, Kimya, Kimyevi Tahliller, Ahlâk, Fransızca²³.

1902 yılına gelindiğinde Askerî Tıbbiyenin 604 öğrencisi olan bir de idâdîsi bulunmaktadır. Askerî Tıbbiye idâdisinde 1874'te 748²⁴, 1875'te 887²⁵ ve 1876'da 479²⁶ öğrenci varken 20. yüzyıl başlarında da bu rakamlara yakın öğrenci bulunmuştur. Nitekim idâdîdeki öğrenci adedi 1898 ve 1899 yıllarında 545; 1900 ve 1901 yılında da 604 idi. Tıbbiye idâdisinde müdür-

ğın 1898'de Askerî Tıbbiye'deki öğrenci sayısı, Maârif Salnâmesine göre 442 iken Devlet Salnâmesine göre 524'ü doktor, 24'ü eczacı olmak üzere 548 kişidir. *D. S. 1316*, s. 218.

²² *D. S. 1291*, s. 128; *D. S. 1292*, s. 132; *D. S. 1293*, s. 134; *Ceride-i Havâdis* (Bundan sonra *C. H.* şeklinde kısaltılacaktır.) No: 2806, 18 Cemâziyelevvel 1292 (22 Haziran 1875), s. 2; 2842, 2 Receb 1292 (3 Ağustos 1875), s. 2.

²³ *S. M. 1319*, s. 218-219; *S. M. 1321*, s. 217-220; *D. S. 1317*, s. 237-238; *D. S. 1318*, s. 255-256; *D. S. 1321*, s. 301-303; *D. S. 1323*, s. 342-344; *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 79-80.

²⁴ *D. S. 1291*, s. 128.

²⁵ *D. S. 1292*, s. 132. Bu rakamlar *Ceride-i Havâdis*'te de doğrulanmaktadır. Haziran 1875 itibarıyla Tıbbiye'de 302 öğrenci, Tıbbi-i İdâdî'de ise 887 öğrenci. *C. H.*, No: 2806, 18 Cemâziyelevvel 1292 (22 Haziran 1875), s.2; 2842, 2 Receb 1292 (3 Ağustos 1875), s. 2.

²⁶ *D. S. 1293*, s. 134.

lük görevini 20. yüzyıl başlarında Miralay Mehmet Zekâi Bey yürütmekte idi. 47 hocanın görev yaptığı Askerî Tıbbiye İdadisi'nde okutulan belli başlı dersler şunlardır: Kitabet, Osmanlı Tarihi, Riyaziye, Hayvânât, Coğrafya, Cebir, Kozmografya, Almanca Resim, Jimnastik²⁷.

1. 1. 3. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn

1795 yılında III. Selim tarafından Hasköy'deki Humbaracılar Kışlası'nın yanında açılan ve teknik bir mektep olan²⁸ Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, başlangıçta Harbiye Mektebi görevini üstlenmiş; ancak Sultan II. Mahmut tarafından Harbiye'nin açılması ile Topçu Mektebi halini almıştır. 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde bünyesinde bir de Mülki Hendese bulundurmıştır. Topçu Mektebi'nden mezun olanlar, Mülâzım-ı Sânilik rütbesi ile, ordular-daki topçu ve istihkâm sınıflarına nakledilmiştir²⁹.

1903 yılında Mühendishane'de okutulan bazı dersler şunlardı: Askerî Köprüler, Askerî Kitabet, Taksim-i Arâzi, Askerî İnşaat, Hendese-i Resmiye, Fransızca, Almanca, Kozmografya, İstihkâmât, Mekanik, Fenn-i Mimârî, Yollar ve Projeleri, Seyyar Topçu Talimi, Kale Topçu Talimi, Piyade Talimi, Askerî Coğrafya, Osmanlı Tarihi, Osmanlı Topçuluğu, Kimya, Hesap İşleri, Riyaziye, Silah Fenni, Kundak ve Araba İmâlâtı, Namlu ve Mermi İmâlâtı, Resim, Jimnastik³⁰.

20. yüzyıl başlarında Mirlivâ Mustafa Ragıp Paşa müdürlüğünde³¹ 100 civarında hocanın görevli olduğu Mühendishane'de 22 de memur görev yapmaktaydı. Mühendishâne hocaları arasında en kalabalık askerî rütbeleri binbaşı, kolağası ve yüzbaşılar oluşturmuştur.

1898–1903 yılları arasında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da (Top-

²⁷ *Salnâme-i Askerî 1311*, s. 90; *B. O. A. İhâde Askerî 1317/Za–20*. 1902 yılında Askerî Tıbbiye İdadisi'ndeki 47 askerî hocanın 5'i Miralay, 3'ü Kâimmakâm, 3'ü Binbaşı, 5'i Kolağası, 13'ü Yüzbaşı, 15'i Mülâzım-ı Evvel, 3'ü Mülâzım-ı Sâni idi. *S. M. 1321*, s. 231–232.

²⁸ Geniş bilgi için bkz.: Yağmur Say, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Topçu ve Füze Okulu Matbaası, Ankara 1995; Mehmet Arif, *Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermanı*, İstanbul 1328 (1912); *Mir'at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İstanbul 1986; Hayta-Ünal, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Köpraman'a Armağan*, ss. 388–395.

²⁹ *C. A. No: 8*, 27 Ramazan 1280 (6 Mart 1864), s. 3; No: 56, 15 Ramazan 1281 (11 Ocak 1865), s. 2; 105, 4 Ramazan 1282 (21 Ocak 1866), s. 2; 116, 27 Zilkade 1282 (8 Nisan 1866), s. 1-2-3; 312, 14 Şevval 1286 (16 Ocak 1870), s. 2; *C. H.*, No: 2842, 2 Receb 1292 (3 Ağustos 1875), s. 2.

³⁰ Mühendishâne'de daha çok topçuluk ve istihkâm fenni ile ilgili dersler verilmekte olup aynı isimli dersleri farklı hocalar takip etmiştir. *S. M. 1321*, s. 222–225.

³¹ *B. O. A. İhâde Taltifat 1316/C-040; 1316/Z-004*.

çu Okulunda) görev yapan hoca ve idareci sayısı ile bunların rütbe dağılımları aşağıda sunulmaktadır³²:

Tablo 6: 1898-1903 yılları Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn görevlilerinin sayısı ve rütbeleri

Rütbe	1898	1899	1900	1901	1903
Mirlivâ	0	2	2	3	2
Miralay	5	7	5	5	4
Kaim-makâm	3	2	3	4	8
Binbaşı	12	18	19	16	14
Alay Emîni	1	1	1	1	1
Kolağası	19	15	14	16	16
Alay Katibi	0	1	1	1	2
Tabur Katibi	3	2	1	1	1
Yüzbaşı	20	20	19	17	19
Tabur İmamı	1	1	1	1	1
Mülâzım-ı Evvel	5	8	11	14	11
Cerrah	1	1	1	1	0
Eczacı	0	1	1	1	1
Tüfenkçi Ustası	1	1	1	1	1
Türk sivil hoca	13	15	16	18	18
Yabancı sivil hoca	6	5	4	5	6
Toplam	90	100	100	105	105

Mühendishâne’de sivil öğrenciler de eğitime devam etmiştir. Bununla birlikte 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında, Mühendishâne’deki askerî öğrenci sayısı, sivil öğrencilerin yaklaşık 3 katıdır. 1898–1903 yılları arasında Topçu Mektebi’nde eğitime devam eden öğrenci sayısı şu şekilde idi³³:

Tablo 7: 1898-1903 yılları Topçu Mektebi’ndeki öğrenci sayısı

Sınıf	1898	1899	1900	1901	1903
Umûm Harbiye öğrencisi (Müslüman)	308	308	280	283	B.
Umûm Harbiye öğrencisi (Gayrimüslim)	1	1	1	1	B.
Mülkî Hendese öğrencisi (Müslüman)	106	106	106	102	B.

³² Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 719–723; *S. M. 1317*, s. 809–816; *S. M. 1318*, s. 883–888; *S. M. 1319*, s. 223–228; *S. M. 1321*, s. 222–226; *D. S. 1320*, s. 264; *D. S. 1321*, s. 290; *D. S. 1322*, s. 306; *D. S. 1323*, s. 330.

³³ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 724; *S. M. 1317*, s. 816; *S. M. 1318*, s. 889; *S. M. 1319*, s. 228;

Mülki Hendese öğrencisi (Gayrimüslim)	1	1	0	0	B.
İdadiye öğrencisi (Müslüman)	105	105	102	103	B.
İdadiye öğrencisi (Gayrimüslim)	0	0	0	0	B.
Toplam	521	521	489	489	B.

'B.: Bilgi verilmemiştir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, 20. yüzyıl başlarında, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'da ortalama 500 civarında öğrenci eğitim almakta idi³⁴.

1. 1. 4. İstanbul Askerî Rüşdiyeleri

Osmanlı Devleti'nde askerî idâdilerde eğitim alabilmek için öncelikle askerî rüşdiyeleri bitirmek gerekiyordu. Askerî rüşdiyeler Tanzimat döneminde eğitim vermeye başlamıştır. Sultan Abdülaziz tarafından 1875 yılında 9 adet askerî rüşdiye açılmıştır. Böylece askeri eğitim: 1. Rüşdiye (ilköğretim ikinci kademe/orta), 2. idâdiye (lise), 3. Harbiye (lisans), 4. Erkân-ı Harbiye (lisansüstü/kurmaylık eğitimi) olmak üzere derecesini bulmuş; süvari, baytar ve topçu gibi şubeleri de meslekî eğitim kısmını oluşturmuştur³⁵.

1900 yılında Anadolu ve Rumeli'de de birçok şehirde mevcut olan askerî rüşdiyenin İstanbul'daki sayısı 7 idi. 1898–1903 yılları arasında İstanbul askerî rüşdiyelerinde okutulan belli başlı dersler şunlardı: Resim, Fransızca, Coğrafya, Arapça, Farsça, İmla, Kaideler, Riyaziye, Hüsnühat, İlmihal³⁶.

20. yüzyıl başlarında Genel Askerî Rüşdiye Ders Nazırlığı görevini Miralay Kazım Bey, Askerî Rüşdiye Mektepleri Genel Müdürlüğü'nü ise Miralay Râif Bey yürütmekteydi³⁷. Aynı tarihlerde İstanbul'daki askerî rüşdiyelerde bulunan hocaların sayıları aşağıda sunulmaktadır³⁸:

³⁴ Bu tarihlerde Harbiye ile Mühendishâne'den senelik mezun olan öğrenci sayısı yaklaşık 600 civarında idi. Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyesi*, C. 2, s. 31.

³⁵ Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, C. II, s. 432.

³⁶ Her okulda yukarıda belirtilen dersler okutulmakla birlikte programlarda ufak tefek bazı değişiklikler rastlanılmaktadır. *S. M. 1316*, s. 729–733; *S. M. 1321*, s. 232–236.

³⁷ B. O. A. *İhde Taltifat 1316/Za-077; 1318/L-135; 1320/Ca-132*.

³⁸ *S. M. 1317*, s. 821–825; *S. M. 1318*, s. 895–899; *S. M. 1318*, s. 234–238; *S. M. 1321*, s. 232–236. 1876'da İstanbul'da 9 adet askerî rüşdiye bulunmaktaydı. Vilayetlerde açılan askerî idâdiler nedeniyle İstanbul'daki sayı, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde, azalma göstermiştir. *D. S. 1293*, s. 123.

Tablo 8: 1898-1903 İstanbul'daki askeri rüşdiyelerde bulunan hoca sayıları

Askeri Rüşdiye	1898	1899	1900	1901	1903
Baytar	7	4	9	9	9
Eyüp	12	10	10	12	12
Soğuk Çeşme	14	13	13	13	13
Beşiktaş	14	13	12	12	12
Fatih	12	11	11	14	14
Koca Mustafa Paşa	15	14	13	14	14
Toptaşı	13	13	13	14	14

20. yüzyıl başlarında İstanbul askeri rüşdiyelerinde müdürlük görevini kolağası rütbesindekiler yürütmekteydi. Bu tarihlerde İstanbul askeri rüşdiyelerinde görev yapan müdürler şunlardır³⁹:

Tablo 9: 1898-1903 İstanbul'daki askeri rüşdiyelerde görev yapan müdürler

Askeri Rüşdiye	1898	1899	1900	1901 – 1903
Baytar	Tabip Ekber	Tabip Ekber	Tabip Ekber	Tabip Halil Hilmi
Eyüp	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket
Soğuk Çeşme	Kolağası Mustafa	Kolağası Cemil	Kolağası Cemil	Kolağası Cemil
Beşiktaş	Kolağası Mehmet Ali	Boş	Kolağası Kasım	Kolağası Kasım
Fatih	Kolağası Ahmet Fahri	Kolağası A. Fahri	Kolağası A. Fahri	Kolağası A. Fahri
Koca Mustafa Paşa	Kolağası Şevket	Kolağası Şevket	Kolağası Emin	Kolağası Emin
Toptaşı	Kolağası Haydar	Kolağası Haydar	Kolağası Haydar	Kolağası Haydar

³⁹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 729–733; *S. M. 1317*, s. 821–825; *S. M. 1318*, s. 895–899; *S. M. 1319*, s. 234–237; *S. M. 1321*, s. 233–236.

2. Vilayet Askerî Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde, 1900 yılına gelindiğinde, vilayetlerde 6 adet askerî idâdî ve 20 adet askerî rüşdiye bulunmaktaydı.

2. 1. Vilayet Askerî İdâdîleri

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti vilayetlerinde 6 adet askerî idâdî bulunmakta idi. Vilayet askerî idâdîlerinde 1903 yılında Tarih, Coğrafya, Hesap, Hendese, Riyaziye, Fransızca, Jimnastik, Lisan, Arapça, İngilizce, Resim, Kozmografya, İmla, Kavâid, Kitabet dersleri verilmekte idi⁴⁰.

20. yüzyıl başlarında buldukları bölgedeki ordu merkezlerine bağlı bulunan vilayet askerî idâdîlerinde hoca ve öğrenci adetleri aşağıda sunulmaktadır⁴¹:

Tablo 10: 1898-1903 vilayet askerî idâdîlerindeki hoca ve öğrenci adedi

Askerî İdâdî	1898		1899		1900		1901		1902	
	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.
Edirne	11	331	13	331	9	B.	10	422	13	234
Erzurum (Gececi)	9	307	11	307	10	307	13	350	12	226
Bağdat (Gececi)	13	269	12	B.	10	256	13	277	14	214
Bursa (Gececi)	15	361	15	361	12	B.	B.	B.	14	B.
Şam (Gececi)	13	146	12	164	13	146	14	220	B.	B.
Manastır (Gececi)	12	245	11	245	11	292	B.	B.	12	274

*B.: Bilgi verilmemiştir.

Vilayet askerî idâdîlerinde genellikle binbaşı rütbeli bir müdür görev almıştır. 20. yüzyıl başlarında vilayet askerî idâdîlerinde görev yapan mü-

⁴⁰ S. M. 1321, s. 284, 309, 310, 408, 663.

⁴¹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 784, 812, 963-964, 1030, 1082, 1184-1185; S. M. 1317, s. 876, 904, 905, 1063, 1143, 1232, 1387; S. M. 1318, s. 975, 1006, 1181, 1378, 1559; S. M. 1319, s. 307, 338, 339, 469, 646; S. M. 1321, s. 285, 309, 318, 395, 422, 461, 480, 505, 521, 533, 548, 604, 617, 634, 653, 668, 678; *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi* 1318, s. 89; 1322, s. 89. 1317, 1318, 1321 tarihli Maârif Salnâmelerinde Erzincan'da askerî idâdî bulunduğu görülmektedir. Bu mektep askerî rüşdiye olup salnâmelerde sehven gösterilmiş olmalıdır. Zira öğrenci sayıları birbirine yakın olup mektebin müdürü de aynı şahıstır. Ayrıca arşiv kayıtlarında, bu tarihlere Erzincan askerî rüşdiyesi olarak kayıtlara rastlanmaktadır. B. O. A. *İtade Askerî 1320/R-06*.

dürler aşağıda sunulmaktadır⁴²:

Tablo 11: 1898-1903 vilayet askerî idâdilerinde görev yapan müdürler

Askerî İdâdi	1898	1899	1900	1901	1902
Edirne	Kâimmakâm Ragıp	Binbaşı Mehmet Hüsameddin	Binbaşı Mehmet Hüsameddin	Binbaşı Mehmet Hüsameddin	Binbaşı Mehmet Hüsameddin
Erzurum	Binbaşı Hasan Râif	Binbaşı Hasan Râif	Binbaşı Hasan Râif	Binbaşı Kasım	Binbaşı Mehmet Tevfik
Bağdat	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Mehmet Fâik	Binbaşı Bekir Hilmi
Bursa	Binbaşı Esad	Binbaşı Esad	Binbaşı Halil	B.	Binbaşı Rıza
Şam	Boş	Binbaşı İbrahim Yemenî	Binbaşı İbrahim Yemenî	Boş	B.
Manastır	Binbaşı Ahmet Suphi	Binbaşı Ali	Binbaşı Ali	B.	Binbaşı Ali Sulhi

'B.: Bilgi verilmemiştir.

2. 2. Vilayet Askerî Rüşdiyeleri

1902 yılına gelindiğinde, Osmanlı vilayetlerinde 20 adet askerî rüşdiye bulunmaktaydı. Bunlar Edirne, Erzurum, Erzincan, İşkodra, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Selanik, Şam, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Üsküp, Mamuratülaziz, Manastır, Süleymaniye (Musul) ve Van Askerî Rüşdiyeleri idi.

3 seneden oluşan ve bazen 2–3 senelik ibtidâî kısımları da bulunan vilayet askerî rüşdiyelerinde, 1898–1903 yılları arasında, şu dersler tahsil edilmekte idi: Resim, Arapça, Farsça, Fransızca, Hesap, Riyâziye, Coğrafya, İmlâ, Kavâid, Hüsnuhat, İlmihâl⁴³.

⁴² Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 784, 812, 963, 1030, 1184; *S. M. 1317*, s. 876, 904, 905, 1063, 1143, 1232, 1386; *S. M. 1318*, s. 975, 1006, 1007, 1181, 1379, 1559; *S. M. 1319*, s. 307, 338, 469, 646; *S. M. 1321*, s. 284, 309, 310, 408, 663; *Bağdat Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 276; 1322, s. 89; *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 89; 1322, s. 89; *Erzurum Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 293; *Edirne Vilâyet Salnâmesi 1316*, s. 102; 1319, s. 710; *Suriye Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 157.

⁴³ *S. M. 1316*, s. 784-785, 812; *S. M. 1321*, s. 318; *Diyarbakır Vilâyet Salnâmesi 1319*, s. 84; *Edirne Vilâyet Salnâmesi 1314*, s. 104; 1315, s. 104; *Sivas Vilâyet Salnâmesi 1321*, s. 58; *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1319*, s. 101.

20. yüzyıl başlarında en kalabalık öğrenciye Bağdat, Şam ve Manastır askerî rüşdiyeleri sahipti. Vilayet askerî rüşdiyelerinde görevli hoca ve eğitime devam eden öğrenci adetleri aşağıda sunulmaktadır⁴⁴:

Tablo 12: Vilâyet askerî rüşdiyelerinde bulunan hoca ve öğrenci adedi

Askerî Rüşdiye	1898		1899		1900		1901		1902	
	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.	Hoca	Öğr.
Edirne	13	400	12	400	13	442	14	205	13	101
Erzurum	12	283	13	283	12	283	15	315	11	189
Erzincan	14	219	14	219	13	219	13	219	13	200
İşkodra	-	-	-	-	-	-	-	-	16	137
Bitlis	14	B.	13	B.	12	102	13	111	13	111
Bağdat	14	561	14	561	11	740	13	581	11	671
Beyrut	14	144	14	165	13	156	14	156	14	81
Halep	11	344 ⁴⁵	12	375	14	380	13	366	13	227
Bursa	14	424	14	424	11	B.	B.	B.	13	253
Diyarbakır	12	255	12	223	12	223	14	183	11	185
Selanik	15	260	14	260	14	257	14	257	13	253
Şam	12	585	13	585	13	507	13	379	13	379
Sivas	12	B	10	B.	13	B.	14	B.	14	B.
Trabzon	14	297	14	290	13	283	13	283	15	282
Kastamonu	15	141	14	315	14	315	13	320	14	B.
Üsküp	14	169	15	169	15	169	14	174	14	103
Mamûratılaziz	14	160	14	160	B.	B.	B.	B.	14	125
Manastır	9	565	14	565	14	565	B.	B.	14	534
Süleymaniye	11	149	9	106	9	106	9	106	12	102
Van	13	B	14	B.	B.	B.	B.	B.	-	-

*B.: Bilgi verilmemiştir.

⁴⁴ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 785, 813, 966, 983, 1013, 1037, 1052, 1063–1064, 1085, 1100, 1111, 1128, 1141, 1172, 1189, 1202, 1208; *S. M. 1317*, s. 877, 904, 905, 1049, 1066, 1083, 1113, 1151, 1152, 1198, 1212, 1234, 1252, 1294, 1314, 1337, 1372, 1391, 1405, 1424; *S. M. 1318*, s. 978, 1006, 1007, 1163, 1184, 1201, 1256, 1336, 1355, 1381, 1399, 1464, 1486, 1509, 1563, 1578; *S. M. 1319*, s. 307, 338, 339, 453, 471, 491, 534, 608, 628, 648, 664, 716, 717, 735, 776, 908; *S. M. 1321*, s. 285, 309, 318, 395, 422, 461, 480, 505, 521, 533, 548, 604, 617, 634, 653, 668, 678; *Diyarbakır Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 83; 1318, s. 83; *Hüdâvendigâr Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 90; *Sivas Vilâyet Salnâmesi 1321*, s. 58.

⁴⁵ Halep'te 1898 yılında 344 talebenin 65 gayrimüslimdir. 1899 yılında ise 375 öğrencinin tamamı Müslüman'dır. *S. M. 1316*, s. 1013; *S. M. 1317*, s. 1113.

20. yüzyıl başlarında vilayet askerî rüşdiyelerinde görevli müdürlerin adları aşağıda sunulmaktadır⁴⁶:

Tablo 13: 1898-1902 vilayet askerî rüşdiyelerinde görevli müdürler

Askerî Rüşdiye	1898	1899	1900	1901	1902
Edirne	Kolağası Mehmet Emin	Kolağası Mustafa	Kolağası Mustafa	Kolağası Mustafa	Kolağası Mustafa
Erzurum	Boş	Kolağası Abdünnafi	Kolağası Abdünnafi	Kolağası Abdünnafi	Kolağası Abdünnafi
Erzincan	Kolağası Said	Kolağası Said	Kolağası Said	Kolağası Said	Yüzbaşı Hacı Rifat
İşkodra	-	-	-	-	Kolağası Talip
Bitlis	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Mustafa Şerefeddin
Bağdat	Boş	Binbaşı Ali Saib	Binbaşı Ali Saib	Binbaşı Ali Saib	Kolağası Hilmi
Beyrut	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar	Binbaşı Ali Haydar
Halep	Boş	Kolağası Musa Kazım	Kolağası Musa Kazım	Kolağası Musa Kazım	Kolağası Abdi
Bursa	Kolağası Rıza	Kolağası Rıza	Kolağası Ali Tevfik	Kolağası Ali Tevfik	Kolağası Ali Tevfik
Diyarbakır	Boş	Kolağası Bekir Hilmi	Kolağası Bekir Hilmi	Kolağası Bekir Hilmi	Kolağası İsmail Hakkı
Selanik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası İbrahim Ethem	Kolağası İbrahim Ethem	Kolağası İbrahim Ethem	Kolağası İbrahim Ethem
Şam	Boş	Kolağası Mehmet Nazmi	Kolağası Mehmet Nazmi	Kolağası Mehmet Nazmi	Kolağası Mehmet Nazmi
Sivas	Kolağası Kasım	Kolağası Kasım	Kolağası Nakşi	Kolağası Nakşi	B.

⁴⁶ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 784, 813, 1037, 1052, 1063, 1085, 1099, 1111, 1128, 1141, 1172, 1202, 1208; *S. M. 1317*, s. 877, 904, 1049, 1066, 1083, 1113, 1151, 1197, 1212, 1234, 1252, 1293, 1314, 1336, 1372, 1391, 1404, 1424; *S. M. 1318*, s. 978, 1007, 1163, 1184, 1200, 1256, 1336, 1355, 1381, 1399, 1464, 1486, 1508, 1563, 1577; *S. M. 1319*, s. 307, 338, 339, 453, 471, 491, 534, 607, 628, 648, 664, 716, 735, 776, 908; *S. M. 1321*, s. 285, 309, 318, 395, 422, 461, 480, 505, 521, 533, 548, 604, 617, 634, 653, 668, 678; *Bağdat Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 277; *Edirne Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 113; *Kastamonu Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 150; *Bitlis Vilâyet Salnâmesi 1316*, s. 127; *1318*, s. 132. *Trabzon Vilâyet Salnâmesi 1318*, s. 165; *1320*, s. 159; *Suriye Vilâyet Salnâmesi 1317*, s. 161-163.

Trabzon	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Mehmet Tevfik	Kolağası Hasan Fehmi
Kastamonu	Kolağası Ahmet Şükrü	Kolağası Ahmet Şükrü	Kolağası Ahmet Şükrü	Kolağası Ömer Lütfi	Kolağası Ömer Lütfi
Üsküp	Boş	Kolağası İsmail	Kolağası İsmail	Kolağası İsmail	Kolağası İsmail
Mamüratülaziz	Kolağası Mustafa Şerefeddin	Kolağası Hakkı	B.	B.	Kolağası Mustafa Vasfi
Manastır	Boş	Kolağası Tahir	Kolağası Tahir	B.	Kolağası Mehmet Tahir
Süleymaniye	Boş	Kolağası Arif	Kolağası Arif	Kolağası Arif	Kolağası Arif
Van	Boş	Kolağası İsmail	B.	B.	B.

*B.: Bilgi verilmemiştir.

3. Denizci Mektepler

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde denizci mekteplerinin tümü İstanbul'da yer almaktaydı. İstanbul'daki denizci mektepleri şunlardır:

1. Mekteb-i Bahriye,
2. Bahriye Makine Uygulama Mektebi (Gececi),
3. Gedikli Öğrenciler Mektebi,
4. Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü),
5. Tüccar Kaptan Mektebi (Gececi),
6. Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi,
7. Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi (Gececi),
8. Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi idi.

Mekteb-i Bahriye: Sultan III. Mustafa tarafından Osmanlı donanmasının subay ve teknik elemanı ihtiyacını karşılamak amacıyla 1773 yılında açılan Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn (Deniz Mühendishânesi), Sultan Abdülmecid döneminde geliştirilerek Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne adını almıştır⁴⁷.

1902 yılına gelindiğinde bünyesinde Gececi Tüccar Kaptan Mektebi'nin de bulunduğu Bahriye Mektebi'nin Nâzırı Ferik Hüseyin Hüsni Paşa olup⁴⁸

⁴⁷ İsmail Kayabak-Cemender Arslan, "Deniz Harp Okulu ve Lisesi Tarihçesi", *T.K.A.E. Türk Kültürü Dergisi*, S.: 129, s. 791.

⁴⁸ B. O. A. *İnâde Talîfât* 1315/N-068; 1318/R-099; 1318/R-104; B. O. A. *İnâde Hâriciye* 1322/Z-19.

76 hoca kadrosu bulunmaktaydı. Bu hocaların 3'ü hariç tamamı askeri personel idi. Bunlar arasında 1 Ferik, 1 Miralay, 5 Kâimmakâm, 2 Binbaşı bulunmaktaydı. Bahriye Mektebi'nde 1898-1903 yılları arasında, Bahriye Haritası, Resim, Fotoğraf, Çarkçılık, Gemicilik, Genel İşaretler, İngilizce, Fransızca, Hikmet, Osmanlıca Kaideler, Tarih, Müsellesât ve Cebir, Kimya, Torpido, Makine Hesapları, Coğrafya, Jimnastik, Balistik, İnşâiye, Elektrik, Deniz Harp Fenni, Buhar Fenni ve Topçuluk dersleri okutulmaktaydı⁴⁹.

Bahriye Makine Uygulama Mektebi (Gececi): Bu mektep Tersane-i Âmire içerisinde yer almakta idi. Beşi makine, üçü idâdî, üçü de ibtidâî olmak üzere on bir sınıftan oluşmakta idi. Öğrencileri gündüzleri fabrikalarda iş ile akşamları ise mektepte dersle meşgul olurlardı. Bu mektepte tahsilini tamamlayanlar çarhçı mülâzım-ı evvelliği ile mesleğe başlarlardı⁵⁰.

Makine Uygulama Mektebi içerisindeki on bir sınıfta, 1898 yılında, şu dersler verilmekte idi: İngilizce, Hesap, Makine Hesapları, Makine Resmi, Makine Tarifleri, Mahrûtiyye (Konik), Cebir, Hendese, Müsellesât, Hendese Uygulamaları, Hikmet, Akâid, Arapça, Farsça, Kitabet, İmlâ, Hüsnühat, Kavâid-i Osmâniye, Cerr-i Esgar, Tarih, Coğrafya⁵¹. 1902 yılında bu mektepte nazır Halil Paşa, müdür ise Hüseyin Bey olup 62 hoca görev almıştır. Bu hocalardan 1'i Mirlivâ, 1'i Kâimmakâm, 2'si Binbaşı, 6'sı Sağ Kolağası, 9'u Sol Kolağası, diğerleri ise Yüzbaşı, Mülâzım-ı Evvel ve Mülâzım-ı Sâni idi. 20. yüzyıl başlarında, Makine sınıflarında 508, İdadi sınıflarında 847, İbtidâî sınıflarında 401 ve Gedikli sınıflarında 72 olmak üzere mektebin toplam 1.828 öğrencisi bulunmaktaydı⁵².

Selimiye Fırkateyni içerisinde bulunan *Gedikli Öğrenciler Mektebi*, sekiz sınıftan oluşmakta idi. Bunlardan üçü telgraf ve beşi gedikli sınıfları idi. Bu mektep donanmanın gedikli zabiti ihtiyacını karşılamakta idi⁵³.

Denizci mektepler arasında Azapkapısı'nda gündüz eğitim veren *Tüccar Kaptan Mektebi* de bulunmaktaydı. İki sınıftan oluşan bu mektep hicri 1299 (1881-1882) yılında eğitime başlamıştır. Bu mektepte 1898-1903 yılları

⁴⁹ S. M. 1316, s. 735-737; S. M. 1321, s. 237-239.

⁵⁰ S. M. 1316, s. 739; S. M. 1319, s. 235.

⁵¹ S. M. 1316, s. 737-739.

⁵² Selimiye Fırkateyni İçerisinde Gedikli Öğrenciler Mektebi'nin Sağ Kolağası Kaptan Vâsif Efendi; Tersane Bahriye Sanayi ve İmâlât Sıbyan Taburu Mektebi'nin müdürlüğünü ise Binbaşı Mehmet İbrahim Bey yürütmekteydi. S. M. 1321, s. 242-244.

⁵³ S. M. 1316, s. 740; S. M. 1317, s. 832; S. M. 1319, s. 245-246.

arasında, verilen dersler şunlardır: Seyr-i Sefâin, Hesâp, Heyet-i Bahri, Hendese, Müsellesât, Kitâbet, İngilizce, Coğrafya⁵⁴.

20. yüzyıl başlarında eğitime devam eden diğer bir denizci mektebi, Kasımpaşa'da bulunan *Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi* idi. Dört sınıftan oluşan Bahriye rüşdiyesi mezunları; Mekteb-i Bahriye, Menşe-i Küttâb-ı Askerî ve Çarhçı Uygulama Mekteblerinde eğitimlerine devam ederlerdi. İki sınıftan oluşan Menşe-i Küttâb-ı Askerî mezunları ise bahriye kâtipliği yaparlardı. 20. yüzyıl başlarında bu iki mektep öğrencileri eğitimleri süresince şu dersleri alırlardı: Devletlerin Bahriye Hukuku, Akâid, İngilizce, Farsça, Arapça, İmlâ, Osmanlı Lisanı, Kitabet, Hüsnühat, Resim, Hesap, Hendese, Muhâsebe Usûlü, Defter Usûlü, Coğrafya ve Tarih⁵⁵.

1901 ve 1903 yılında Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi'nde öğrenci dağılımları şu şekilde idi⁵⁶:

Tablo 14: 1901 ve 1903 yıllarındaki öğrenci dağılımı

Sınıf	Bahriye Rüşdiyesi		Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi	
	1901	1903	1901	1903
1.	66	50	8	3
2.	80	75	12	0
3.	76	68	0	6
4.	53	58	0	10
Toplam	275	251	20	19

19. yüzyıl sonlarında *Bahriye Sanayi ve İmalât Sıbyan Taburu Mektebi (Gececi)*, Bahriye Sanayi ve İmalât adlarıyla iki taburdan ve beş sınıftan oluşmaktaydı. Bu mektep mezunları, Çarhçı Uygulama Mektebi ile Bahriye Sanayi Alayı'na ve Sıbyan Muzikası'na gidebilirlerdi. Eğitimleri süresince öğrenciler şu dersleri alırlardı: Hendese, Hesap, Resim, Coğrafya, Kitabet, İmlâ, Hüsnühat, Eczâ, Kurân-ı Kerîm, İlmihâl ve Kıraat⁵⁷.

20. yüzyıl başlarında Bahriye eczacı ve cerrahları yetiştirmek üzere Bahriye Merkez Hastanesi içerisinde *Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi* de bulunmaktaydı. Beş sınıftan oluşan bu mektep, hicrî 1313 (milâdî 1895–1896) yılında açılmıştır. Bu mektepteki öğrenciler, 1898–1900 yılları arasında, şu

⁵⁴ S. M. 1316, s. 739–740; S. M. 1318, s. 907.

⁵⁵ S. M. 1316, s. 741; S. M. 1318, s. 908–909.

⁵⁶ S. M. 1319, s. 247; S. M. 1321, s. 243.

⁵⁷ S. M. 1317, s. 834; S. M. 1321, s. 244.

dersleri tahsil etmişlerdir: Tımar Usûlü, Hesap, İspençiyariye Usulü, Coğrafya, Osmanlı Lisanı, Osmanlı Tarihi, Fransızca⁵⁸.

20. yüzyıl başlarında İstanbul'da bulunan deniz mekteplerinde idarî ve eğitici kadro adedi aşağıdaki tabloda sunulmaktadır⁵⁹:

Tablo 15: 1898-1903 İstanbul Deniz Mekteplerindeki görevli adedi

Deniz Mektebi Adı	1898		1899		1900		1901		1903	
	M.	GM.	M.	GM.	M.	GM.	M.	GM.	M.	GM.
Mekteb-i Bahriye ve Tüccar Kaptan Mektebi (Gececi)	46	3	37	6	51	2	63	3	73	3
Tersane-i Âmire'deki Makine Uygulama Mektebi (Gececi)	47	0	48	0	47	0	75	0	62	0
Azab Kapısındaki Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü)	4	0	3	0	3	0	B.	B.	B.	B.
Selimiye Firkateynindeki Gedikli Mektebi (Gececi)	13	0	12	0	12	0	16	0	12	0
Kasımpaşa'daki Bahriye Rüşdiyesi ve Gündüzcü Menşe-i Küttâb-ı Askerî Mektebi	15	0	12	0	13	0	14	0	17	0
Tersane-i Âmire'deki Bahriye Sanayi ve Sıbyân İmâlât Tabur Mektebi (Gececi)	15	0	14	0	13	0	14	0	18	1
Bahriye Merkez Hastanesindeki Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi (Gececi)	7	2	7	2	7	2	7	2	5	3

*B.: Bilgi verilmemiştir.

⁵⁸ S. M. 1316, s. 743.; S. M. 1318, s. 910.

⁵⁹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. S. M. 1316, s. 735-743; S. M. 1317, s. 827-835; S. M. 1318, s. 902-910; S. M. 1319, s. 240-248; S. M. 1321, s. 237-244.

20. yüzyıl başlarında İstanbul'da bulunan deniz mektepleri ve eğitime devam eden öğrenci adedi aşağıdaki tabloda sunulmaktadır⁶⁰:

Tablo 16: 1898-1903 İstanbul Deniz Mekteplerindeki öğrenci adedi

Deniz Mektebi Adı	1898	1899	1900	1901	1903
Mekteb-i Bahriye	122	122	140	140	107
Mekteb-i Bahriye İdadisi	255	255	280	295	351
Tüccar Kaptan Mektebi (Gececi)	74	74	110	120	75
Makine Uygulama Mektebi	1.250	1.250	1.250	1.919	1.828
Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü)	18	18	18	B.	B.
Gedikli Mektebi (Gececi)	93	93	93	109	B.
Bahriye Rüşdiyesi	298	298	298	275	251
Menş-i Küttâb-ı Askerî Mektebi	20	20	20	20	19
Bahriye Sanayi ve S. İmâlât Tabur Mektebi	438	438	438	438	438
Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi	20	20	20	B.	24

*B.: Bilgi verilmemiştir.

Maârif Salnâmelerine göre, 1898–1903 yılları arasında, deniz mekteplerinde görevli idareciler, şu isimlerden oluşmaktadır⁶¹:

⁶⁰ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 735–743; *S. M. 1317*, s. 829–835; *S. M. 1318*, s. 904–910; *S. M. 1319*, s. 242–248; *S. M. 1321*, s. 237–244.

⁶¹ Tablo, salnâmeler dikkate alınarak, araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. *S. M. 1316*, s. 735–743; *S. M. 1317*, s. 829–835; *S. M. 1318*, s. 902–910; *S. M. 1319*, s. 240–248; *S. M. 1321*, s. 237–244.

Tablo 17: 1898-1903 deniz mekteplerinde görevli idareciler

Deniz Mektebi Görevlisi	1898	1899 ve 1900	1901 ve 1902	1903
<i>Bahriye Mektebi Nazırı</i>	Mirliva Hüseyin Hüsnü	Mirliva Hüseyin Hüsnü	Mirliva Hüseyin Hüsnü	Ferik Hüseyin Hüsnü
<i>Bahriye M. Ders Nazırı</i>	Kâimmakâm Ahmet Sami	Kâimmakâm Ahmet Sami	Kâimmakâm Ahmet Sami	Miralay Ahmet Sami
<i>Bahriye Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Mehmet Ârif	Binbaşı Mehmet Ârif	Binbaşı Mehmet Ârif	Kâimmakâm Mehmet Ârif
<i>Makine Uygulama Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Ahmet Hilmi	Binbaşı Ahmet Hilmi	Binbaşı Ahmet Hilmi	Kâimmakâm Hüseyin
<i>Makine Uygulama Mektebi Ders Nazırı</i>	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif
<i>Tüccar Kaptan Mektebi (Gündüzcü) Müdürü</i>	Kolağası Tevfik	Kolağası Tevfik	B.	B.
<i>Gedikli Mektebi (Gececi) Müdürü</i>	Kolağası Mehmet Vasıf	Kolağası Mehmet Vasıf	Kolağası Mehmet Vasıf	Kolağası Mehmet Vasıf
<i>Bahriye Rüşdiyesi ve Menşe-i Küttâb-ı Askeri Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif	Binbaşı Ahmet Nazif
<i>Bahriye Sanayi ve Sıbyân İmâlât Tabur Mektebi Müdürü</i>	Binbaşı Mehmet İbrahim	Binbaşı Mehmet İbrahim	Binbaşı Mehmet İbrahim	Binbaşı Mehmet İbrahim
<i>Eczacı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi Müdürü</i>	Miralay Doktor Süleyman	Miralay Şükrü Bey	Miralay Şükrü Bey	Miralay Şükrü Bey

*B.: Bilgi verilmemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde askerî mektepler hâlâ en gözde eğitim kurumları arasındadır. 1898–1903 yılları arasında her sene yaklaşık⁶² Harbiye'de 2.145, Askerî Tıbbiye'de 635, Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn'da 500, İstanbul askerî rüşdiyelerinde 2.000, vilâyet askerî idâdilerinde 1.700, vilâyet askerî rüşdiyelerinde 5.120 öğrenci olmak üzere kara askerî mekteplerinde toplam 12.100 öğrenci eğitim almaktadır. Aynı tarihlerde deniz askerî mekteplerinde ise her sene yaklaşık 2.885 öğrenci mevcuttur. Böylece 20. yüzyıl başlarında askerî mekteplerde eğitime devam eden öğrenci sayısı yaklaşık 15.000 civarındadır.

Ülke genelindeki askerî mekteplerde eğitim veren hoca sayısı ise ortalama 922'dir. Bu rakamlar dikkate alındığında askerî mekteplerde hoca – öğrenci oranlaması yapılırsa 1 hocaya yaklaşık 16 öğrenci düşmektedir.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde askerî mekteplerde ağırlıklı olarak Müslüman öğrencilerin yer aldığı görülmektedir. I. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda başta Askerî Tıbbiye olmak üzere gayrimüslim öğrenci sayısının Müslüman öğrencilere oranla giderek azaldığı görülmektedir. Bu durum devletin sınırlarındaki ve dolayısıyla siyasi anlayışındaki değişimle ilişkilidir. Ayrıca 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Harbiye, Askerî Tıbbiye ve Mühendishâne'deki gayrimüslim eğitici kadro da giderek azalma göstermiş; Müslüman eğitimcilerle kıyasla yüzde 3 oranında kalmıştır. Bununla birlikte İstanbul'daki bu üç mektep ve vilâyet askerî mektepleri hocalarının büyük bir kısmı askerî rütbelilerden oluşmaktadır. İstanbul merkezinde yer alan askerî mekteplerdeki sivil öğretime kıyasla asker öğretmeni oranı yüzde 93 civarındadır.

Sonuç olarak 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde Osmanlı askerî mektepleri, ordunun ihtiyacı olan subay ve idarî mekanizmayı karşılayabilecek sayıda öğrenciyi barındırmaktadır. Özellikle Harbiye ile Mühendishâne'nin her sene ortalama 600 öğrenci mezun etmesi, ordudaki mektepli subay sayısının giderek artmasına neden olmuştur.

⁶² 5 yıl esas alınarak araştırmacı tarafından 5 yılın ortalaması hesaplanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ İRÂDELER

1. 1. *İrâde Askerî*: 1317/Za-20, 1320/R-06, 1327/N-01, 1327/N-084.
1. 2. *İrâde Harbiye*: 1329/Ca-078, 1330/R-007, 1330/Ş-083.
1. 3. *İrâde Hâriciye* 1322/Z-19.
1. 4. *İrâde Taltifât*: 1315/N-068, 1315/C-092, 1316/C-040, 1316/Za-077, 1316/Z-004, 1316/Ra-076, 1318/Ca-048, 1318/L-135, 1318/L-139, 1318/R-099, 1318/R-104, 1318/N-022, 1319/Ra-053, 1320/M-068, 1320/Ş-120, 1320/Ca-132.

1. SALNÂMELELER

1. 1. *Askerî Salnâme (Salnâme-i Askerî): mâli 1311 (1895).*
1. 2. *Devlet Salnâmeleri:*
  - D. S. 1291 (1874), Def'a 29, İstanbul Hacı Hüseyin Efendi Matbaası, ss. 1-271.
  - D. S. 1292 (1875), Def'a 30, İstanbul, ss. 1-255.
  - D. S. 1293 (1876), Def'a 31, İstanbul, ss. 1-255.
  - D. S. 1316 (1898), Def'a 54, İstanbul Âlem Matbaası, ss. 1-787.
  - D. S. 1317 (1899), Def'a 55, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-771.
  - D. S. 1318 (1900), Def'a 56, İstanbul Mahmud Bey Matbaası, ss. 1-800.
  - D. S. 1319 (1901), Def'a 57, İstanbul Malumat-Tahir Bey Matbaası, ss. 1-872.
  - D. S. 1320 (1902), Def'a 58, İstanbul Dâr'üt-tıbaat'ül-Âmire, ss. 1-884.
  - D. S. 1321 (1903), Def'a 59, İstanbul Âlem Matbaası, ss. 1-956.
  - D. S. 1322 (1904), Def'a 60, İstanbul Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, ss. 1-967.
1. 3. *Maârif Salnâmeleri (Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye)*
  - S. M. 1316 (1898), Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1257.
  - S. M. 1317 (1899), Def'a 2, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1496.
  - S. M. 1318 (1900), Def'a 3, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-1677.
  - S. M. 1319 (1901), Def'a 4, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1-985.
  - S. M. 1321 (1903), Def'a 6, İstanbul Asır Matbaası, ss. 1-740.
1. 4. *Vilâyet Salnâmeleri:*
  - Bağdat Vilâyeti Salnâmesi 1318 (1900), Def'a 16.
  - Bitlis Vilâyeti Salnâmesi 1316 (1898), Def'a 2; 1318 (1900), Def'a 4.
  - Diyarbakır Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 16; 1318 (1900), Def'a 17; 1319 (1901), Def'a 18.
  - Edirne Vilâyeti Salnâmesi mâli 1314 (1898), Def'a 24; mâli 1315 (1899), Def'a 25; mâli 1316 (1900), Def'a 26; mâli 1317 (1901), Def'a 27; mâli 1319 (1902), Def'a 28.

- Erzurum Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 14.
 Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi 1318 (1900), Def'a 27; 1322 (1904),Def'a 31.
 Kastamonu Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 20.
 Sivas Vilâyeti Salnâmesi 1321 (1903), Def'a 16.
 Suriye Vilâyeti Salnâmesi 1317 (1899), Def'a 31; 1318 (1900), Def'a 32.
 Trabzon Vilâyeti Salnâmesi 1318 (1900), Def'a 18; 1319 (1901), Def'a 19; 1320 (1902),
 Def'a 20.

2. GAZETELER

2. 1. *Cerîde-i Askeriyye*: İlgili Sayıları
2. 2. *Cerîde-i Havâdis*: İlgili Sayıları
2. 3. *Takvîm-i Vakâyi*: İlgili Sayıları
2. 4. *Tercümân-ı Ahvâl*: İlgili Sayıları

3. TELİF ESERLER

- Ergin, Osman, *Türkiye Maârif Tarihi*, C. 2, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1940.
 Hayta, Necdet- Uğur Ünal, "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un Kuruluşu ve İlk Yılları", *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a Armağan*, ss. 388-395.
 Kayabak, İsmail - Cemender Arslan, "Deniz Harp Okulu ve Lisesi Tarihçesi", *T.K.A.E. Türk Kültürü Dergisi*, S.: 129.
 Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, C. 1-2, İstanbul 1325.
 Mehmet Arif, *Mühendishâne-i Sultânî'nin Tesis ve Küşâdını Âmir Sultan Selim Hân-ı Sâlis Fermanı*, İstanbul 1328 (1912).
 Mir'at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn, Yay. Haz.: Sadık Erdem, İstanbul 1986.
 Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Askerî Hastânelere*, C. I (İstanbul 1976), İstanbul 1981.
 Say, Yağmur, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn*, Topçu ve Füze Okulu Matbaası, Ankara 1995.
 Ünal, Filiz, *Maârif Salnâmelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim (1898-1903)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
 Ünal, Tahsin, *Harp Okulu Tarihi*, Yay. Haz.: Ali Güler - Suat Akgül, Berikan, Ankara 2001.
 Ünal, Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, G. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.